

Názory Daniela Adama z Veleslavína na český jazyk

Alena M. Černá <https://orcid.org/0000-0003-3907-1351>

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha

alenacerna@ujc.cas.cz

Daniel Adam of Veleslavín's views on the Czech language

ABSTRACT: The paper is devoted to the views of Daniel Adam of Veleslavín (1546–1599) on the Czech language as captured in the prefaces to the books he published in his Prague printing house. On the one hand, Veleslavín considered Czech to be a language equal in quality and potency to other languages – Latin, Greek, German. At the same time, he considered it necessary to further develop the Czech language, especially by acquiring quality translations from foreign languages into Czech and by creating language books (dictionaries, grammars) that would serve especially students. He laments the fact that few people are involved in this care of the Czech language, as it is a socially unrewarding activity. In his characteristics of the Czech language, Daniel Adam of Veleslavín follows the earlier apologies of the Czech language written from the end of the 15th century and during the 16th century by Viktorin Kornel of Všehrad, Mikuláš Konáč of Hodiškov, Václav Písecký, Řehoř Hrubý of Jelení and Jan Blahoslav. In this paper we analyse the expressions used by these personalities in their texts to evaluate the Czech language, which were also adopted by Daniel Adam of Veleslavín in his prefaces.

KEYWORDS: Daniel Adam of Veleslavín; humanistic Czech; apologies of Czech from the 15th and 16th centuries

KLÍČOVÁ SLOVA: Daniel Adam z Veleslavína; humanistická čeština; apologie češtiny z 15. a 16. století

0. Úvod

Daniel Adam z Veleslavína (1546–1599) významně ovlivnil českou literaturu i český jazyk, ačkoliv v podstatě nevytvořil žádné originální a samostatné dílo. *Kalendář historický*, který mu je připisován jako jediná autorská práce, je ve skutečnosti převážně Veleslavínem sestavená a doplněná kompilace z mnohých českých i cizojazyčných historiografických pramenů. Mnohem více je Veleslavín jednak upravovatelem českých, resp. v češtině psaných děl, která (někdy v reedici) vydává v 80. a 90. letech 16. století, jednak překladatelem cizích prací, které nereviduje jen co do jazykové formy, nýbrž mění i jejich obsah – doplněním, vynechávkami a dalšími zásahy. V takových případech je však složité přesně stanovit, kde jde o autorský text či zásah Veleslavínův a kde se jedná o invenci jiného člověka (např. původního autora či původního překladatele). Nepochybně však je Daniel Adam z Veleslavína autorem předmluv, které připravoval pro své tisky. Pro nedávný jazykovědný výzkum

(Černá 2022a) jsme shromáždili česky psané předmluvy k 25 knihám, pod nimiž je Daniel Adam z Veleslavína podepsán, výjimečně spolupodepsán. K nim můžeme přiřadit ještě nepodepsanou předmluvu, která vyšla týden po Veleslavínově smrti v roce 1599 v knize *Výklad pobožný na žalm devadesátý první sv. Davida* (Knihopis, č. 16717). Knihu v přípravách k vydání dokončila vdova Anna a rovněž k ní doplnila druhou, svou vlastní, předmluvu. Během lingvistických analýz těchto předmluv jsme naráželi na mnohé důležité, avšak s jazykovým systémem přímo nesouvisející informace, proto se k Veleslavínovým předmluvám vracíme při dalších příležitostech (Černá 2022b; Černá, v tisku).

1. Společenský kontext

Jedním z témat, pro něž jsou předmluvy zdrojem informací, je Veleslavínův pohled na češtinu, často v kontextu jiných jazyků, s nimiž je on, resp. česká společnost, v kontaktu. Spolu s tím se formuluje téma hodnocení českého národa vzhledem k národům, s nimiž jsou renesanční Čechy a jejich obyvatelé ve styku nebo s jejichž zástupci, byť třeba dočasně, žijí na českém území.¹ Veleslavín prožil celý svůj život v Praze, která se v 16. století stále silněji stávala městem s kosmopolitními rysy. Praha v této době zažívala prosperitu, rostla poptávka po pracovní síle, která se uspokojovala i přílivem obyvatel cizích zemí (např. Líva 1937; Janáček 1983; Janáček 1987: 212). Nejpčetnější pražské menšiny tvořili Italové a již od předchozích období Němci, kteří se v metropoli postupně měnili z nepodstatných, spíše trpěných menšin podřizujících se i jazykem česky mluvící většině, v respektované členy společnosti uplatňující nároky na různorodou svébytnost (Janáček 1987: 216–217). Pro Italy, kteří se v Praze živilí zejména ve stavebnických profesích, se od roku 1560 u jezuitů v kostele sv. Klimenta kázalo v italštině (Janáček 1987: 216). Němčina se pak v poslední třetině 16. století stala dorozumívacím jazykem nejen mezi Němci, ale i mezi příslušníky dalších národů žijících v Praze, např. Angličany či Francouzi, a silně ovlivnila zvláště řemeslnou terminologii češtiny (Janáček 1987: 217). Dokud bylo přistěhovalců početně nevýrazně, dařilo se dodržovat principy asimilace a požadavku, aby čeština byla výhradním úředním jazykem, aby se každý musel naučit česky. Po nárůstu počtu cizinců, v souvislosti s jejich ukotvením ve společnosti a tím narůstajícím bohatstvím a vlivem, reprezentovaným i místy v městské samosprávě či ve vedení cechů, byly požadavky na asimilaci a výhradní českojazyčnost nemožné a nežádoucí. Průbojné a podnikavé menšiny se postupně zabydlely bez toho, aby se přizpůsobily, mimo jiné jazykem, většině (Janáček 1987: 218).

2. Hlasy předchůdců

Otázka češtiny jako majoritního jazyka Čech, který je nejvýraznějším znakem Čechů a odlišuje je od obyvatel jiných zemí, a její vztah ke klasickým a vernakulárním

¹ I pro takové téma by Veleslavínovy předmluvy poskytly nemálo informací.

jazykům zdaleka není nové téma.² Potřeba péče o český jazyk, a zvláště o jeho kultivovanou písemnou podobu určenou pro foro externo, tedy o jazyk českých knih, je v české literatuře zmiňována už od středověku a tento požadavek se v 16. století stává leitmotivem různých textů, mimo jiné pak předmluv zvláště k překladovým pracím. Jazyk je vnímán jako nosič informací, které pomáhají k rozkvětu národa. Taková je jedna z hlavních myšlenek literátů ovlivněných humanismem, podle níž je rozvoj jazyka přímou podmínkou pro praktický i morální rozvoj společnosti.

Zejména z počátku 16. století se dochovalo několik rukopisných i tištěných předmluv, v nichž se objevují myšlenky o kvalitách a možnostech češtiny a o péči o ni. Ta je vnímána ve dvou směrech nebo fázích; první je spíše obranná – češtinu je třeba chránit před vlivem jiných jazyků, zejména tím, že jí bude dávana přednost před těmito jazyky (latinou, němčinou), neboť se jim svými kvalitami vyrovná. Vzdělanci by neměli psát svá díla v cizích jazycích, zejména v latině, protože tak podporují její třibení, a domácí jazyk tak zůstává. Způsobují tak nejen to, že se český jazyk nerozvíjí, ale také to, že se díla a informace žádoucí pro blaho národa nedostanou k těm, kteří je potřebují, avšak ovládají jen svou mateřštinu. Druhá fáze je zaměřena na cílenou kultivaci češtiny, nejen tím, že její uživatelé (a zvláště studenti) budou mít k dispozici pomůcky popisující její správné užívání (slovníky, mluvnice), ale také tím, že budou do češtiny překládána díla skvělé formy a náročného obsahu. Kultivace češtiny má ležet na bedrech těch, kteří k tomu mají schopnosti, čas i materiální zabezpečení; nicméně tito lidé se do náročné překladové i jiné práce nehrnou, proto je často musí zastupovat ti, kteří k tomu mají „jen“ vůli a odhodlání.

2.1 Viktorin Kornel ze Všehrd (1460–1520)³

I když je tématem této stati Daniel Adam z Veleslavína a jeho hodnocení českého jazyka, nelze nezpomenout jeho předchůdce, na něž navazoval. Na počátku humanistických textů obhajujících češtinu je známá předmluva k překladu knihy Jana Zlatoustého *O napravení padlého*, kterou ke svému překladu sepsal Viktorin Kornel ze Všehrd v roce 1495 a která v roce 1501 vyšla tiskem. Charakteristika této předmluvy jako programu českého humanismu byla nejen v diskusi na stránkách časopisu *Česká literatura*⁴ zpochybněna i odmítnuta, nelze však popřít, že tento emotivně laděný text obsahuje argumenty pro obhajobu češtiny a jejích kvalit, které se opakují po celé 16. století.⁵ Všehrd ve svém textu požaduje zejména to, aby Češi psali své knížky český a neupřednostňovali latinu; tak to činí i on sám:

² Podrobný přehled o obranách češtiny a její úloze zvláště v dobách ohrožení národa podal mj. A. Pražák (1945).

³ Novou, komplexně pojatou studii o Všehrdovi sepsal J. Kober (2020).

⁴ V letech 2014 a 2015 byly publikovány příspěvky k „národnímu humanismu“ a úloze Všehrda a reakce na ně z pera E. F. Couceira, T. Havelky, J. Malury, L. Storchové a P. Voita.

⁵ Téma jazyk a národ je obecně tématem celoevropským, diskutuje se i v jiných kulturách, srov. např. práci B. Otwinowské (1974).

Necht' jiní knihy nové, latině píšíc, skládají, a římský jazyk, vody do moře přilévajíc, šířie, ač i těch velmi málo u nás jest. Já knihy a sepsání starých a právě dobrých lidí v českú řeč překládaje, chudého chci raději obohatiti, nežli se k bohatému špatnými dárky a jemu nevděčnými lísaje pohrdán a potupen býti (Všehrd: A6v).⁶

Argumentuje přitom tím, že cizí mudrci vždy užívali svůj rodný jazyk, proč by tedy Češi měli dávat přednost cizí řeči: *sem Čech, chci se latině učiti, ale česky i psáti, i mluvit, aniž mi se zdá tak svú řeč přirozenú v nenávisti mieti, ačkoli někteří se za ni stydie, a tak jie nemilovati, abych všeho, což bych koli psáti chtěl, českým jazykem raději nežli latinským nepsal (Všehrd: A8v–B1r)*. Pokud by se tak nedálo, pak by Češi byli ku posměchu, neboť by jako jediní svou mateřštinu hanili, ale cizí jazyk opečovávali: *sami my ze všech národuov budem, kteříž svuoj jazyk přirozený, dobrý, ušlechtilý, rozumný, ozdobný, bohatý a hojný, nám od Boha daný, potupujíc, latinský nebo německý – obojím nevděk – sobě k posměchu zdělávati budem (Všehrd: A8v)*. Dostupnost dobrých knih v češtině nejen podněcuje rozvoj jazyka, ale je základní podmínkou pro vzdělávání a výchovu obyvatelstva, potažmo pro rozvoj celé společnosti. Jako příklad správného přístupu k domácímu jazyku vyzdvihuje Němce; je přesvědčen o tom, že rozvoj německých měst i mravnosti tamního obyvatelstva je způsobený přístupností patřičné literatury:

A divie se mnozí, jak říšská města, v nichž s větčie strany Němci jsú, jak německé země v pokoji, v bohatctví, bez búrkek, bez zločinstva, lúpežuov, morduov, bez zemí i měst zkažení, v spravdnostech městských a v řádu tak mnoho let trvají a den ode dne v zboží, v slávě, v pověsti a vzácnosti, v múdrosti, umění rozličném i výmluvnosti zřetelně se rozšiřují, jak obecné věci, i domácie, dobrým pořádem i sami se zpravují, obecné dobré ziskuom domácím předkládajíce. Ale ktož toto o Němciech vie, ten se tomu diviti nebude. Neb rozličné knihy čítajíc, mají, čím by se mohli vně i doma zpraviti, a starých lidí následujíc, nová zločinstva skrocují a s počátku jim zniknutí nedopúšťjí (Všehrd: A5rv).

A Všehrd neopomíná ani aspekt finanční – pokud budou knihy ke studiu dostupné doma, v domácím jazyce, pak nebude třeba vynakládat peníze na cesty za vzděláním do ciziny, a tak zároveň podporovat i ekonomiku cizích zemí:

Kdyby též i Čechové činili [tj. překládali do češtiny], měli by řeč svú mnohem zpravenější, ozdobnější, hojnější, aniž by potrebie bylo pro učenie ven do cizích zemí vlasckých nebo německých jezdit i statkem svým cizozemce bohatiti, znamenité na se i na děti své náklady a útraty činiec, když by se tomu všemu doma v své řeči mohli naučiti přirozené (Všehrd: A7rv).

⁶ Citáty, které v příspěvku uvádíme, již vesměs byly v období od 18. století (často opakovaně) vydány tiskem. Dostupné edice při své práci však nepoužíváme, přepisujeme text přímo z rukopisů či starých tisků a na starší edice ani neupozorňujeme, neboť jejich přepis většinou neodpovídá současným edičním přístupům a transkripčním zásadám, jak je shrnuli např. J. Daňhelka (1985) nebo J. Vintr (1998).

2.2 Mikuláš Konáč z Hodiškova (1480–1546)⁷

Ačkoliv je uvedená apologie češtiny od Viktorina Kornela ze Všehrdu nejznámější, není na počátku 16. století jediná. Uvést můžeme dále Mikuláše Konáče z Hodiškova a jeho předmluvu k překladu Lúkiánova spisu *O najbiednějším stavu velikých pánuov* z roku 1507. Na rozdíl od Všehrda tolik neadoruje kvality češtiny, ale soustředí se zejména na Čechy, kteří se nejen nesnaží o češtinu pečovat, ale dokonce odvrhují knihy v mateřském jazyce sepsané, opět na rozdíl od Němců:

kterého [tj. Lúkiána] sem tobě k vuoli rád podlé možnosti své v český přeložil jazyk, ovšem nepochybuje o tom, že jiným na vodě psáti budu. A zvláště těm, kteréž tak veliká a jakás vzteklá nenávisť přirozeného drží jazyku, že mnohokrát, z omýlení české písmo v ruce své vezmúce, hned rychle zase ne jinák než jako horké uhle vypúšťejí. ... Ne takovút' jistě Němci nenávisť ... k svému drsnatému jazyku mají (Konáč: A2r).

Překládání je pro takové nezdárné Čechy podle Konáče *psaním na vodě*, tedy prací zbytečnou; přesto ji podstupuje.

2.3 *Lactifer* Jana Vodňanského

O kvalitě češtiny a její schopnosti vyrovnat se jiným jazykům se píše také v nepodepsané předmluvě k latinsko-českému slovníku *Lactifer* Jana Vodňanského z roku 1511, pocházející snad z pera tiskaře Mikuláše Bakaláře (zemř. 1514–1520):

budem-li ... tento vokabulár s pilností čísti, mnohá písma doktoruov svatých rozuměti i také v řeč českú vykládati moci budem, neb jazyk český není tak úzký, ani tak nehladký, jakož se některým zdá. Hojnost a bohatstvie jeho z toho může poznáno býti, že což koli řečsky, což koli latině muož pověděno býti, to též i česky. A není těch kněh žádných řečských ani latinských, aby v český jazyk obráceny býti nemohly. Co se pak hladkosti řeči české dotýče, neviem, by tak výmluvně, tak ozdobně, tak lahodně všeccko jazykem českým pověděno býti nemohlo jako řečským nebo latinským (Lactifer: A1r).

2.4 Václav Písecký (1482–1511)

Zhruba ze stejné doby jsou další slova hodnotící češtinu, která adresoval Václav Hladič Písecký Řehoři Hrubému z Jelení. Písecký se jako první rozhodl překládat do češtiny řecký text, konkrétně Izokratovu *Řeč k Démonikovi*, neboť chtěl vyzkoušet, *zdali český jazyk tak hojný jest, aby bez žebroty bud'to německého šverkánie, bud'to latinského proměšování sám od sebe touž věc vymluviti mohl, kterouž by i Řekove vypsali (Písecký: 106v–107r)*. Za těmito slovy se skrývá Píseckého kritika, že český

⁷ O Konáčovi souhrnně nejnověji pojednal v edici tří dialogů O. Halama (2017).

jazyk je poškozován latinskými a německými slovy. Celkem ale čeština dle jeho mínění nejenže vyhověla požadavkům, nýbrž leckdy i převýšila očekávání a předčila latinu:

Seznamenal sem pak, že netoliko latinské pomoci [čeština] nepotřebuje (o němčině mlčím, s kterouž nic nemám činiti), ale poněkud ji vyvyšiti muože, tak někde jest náchylnější k lahodnosti řecké a k lepotě nežli latinský, že při mnohých v mluvení ozdobách, při lepém slov skládání, kdež jazyk latinský řeckého aneb prostě nemuože, aneb s těžkostí a velmi nesnadně následuje, tu jazyk český, co by byl mu v rodu dosti blízký, touž lahodou a jednostajní téměř krátkostí všecko vysloviti muože (Písecký: 107rv).

Jedním dechem ale dodává, že latina je vyspělejší díky péči, která je jí věnována; kdyby se stejná péče věnovala češtině, pak by latinu převýšila:

Ačkoli znám, co jest již jazyk latinský v ozdobě a co český, ani mne tajno nenie, že tento pilností lidskou již jest uslechtilější nežli náš český, ale mluvím o přirození a způsobu obojiego jazyka, tak vo tom drže, že kdyby též pilnosti při okrašlování svého jazyka prvnější Čechové byli užívali anebo nynější ještě toho hleděli jako někdy Římané, jazyk český, co se tkne světlosti řecké, lahody, lepoty, nad to i ozdoby, i slov skládanie, byl by nad latinský v tom mnohem i šťastnější, i hojnější (Písecký: 107v).⁸

2.5 Řehoř Hrubý z Jelení (ok. 1460–1514)⁹

Posledním citátem o potřebě zdokonalovat češtinu se Písecký přiblížil názorům adresáta svého dedikačního listu, Řehoře Hrubého z Jelení. Ačkoliv Písecký jej označuje jako *milovníka a mstitele jazyka českého*¹⁰ (Písecký: 106r), je nepochybné, že Řehoř Hrubý byl ve svém hodnocení mateřského jazyka zdrženlivější než jeho souputníci. Jeho aktivní překladatelská praxe ho přesvědčila o tom, že ne vždy čeština dokáže adekvátně vystihnout vše, co bylo řečeno v původním jazyce. O tom, že překlad do češtiny poníží estetickou hodnotu originálu, se Hrubý zmiňuje např. v úvodu překladu Erasmovy *Chvály bláznovství*, vlastnoručně zapsané v tzv. Velkém sborníku překladů z roku 1513:¹¹

toto račte věděti, že i má nedospělost, i jazyk český velmi mnoho ujal vtipnosti a výmluvnosti toho Erasmova náramně misterného složenie. V kterémž neviem, co

⁸ Zajímavé je, že stejný text se v roce 1586 rozhodl vydat Daniel Adam z Veleslavína. Nepoužil Píseckého překlad pořízený přímo z řečtiny, nýbrž pro své zrcadlové česko-latinské vydání text překládá nově právě z latiny (Knihopis, č. 3397).

⁹ Jedinou ucelenou studií zůstává starší práce E. Pražáka (1964).

¹⁰ Výraz *mstitel* je uveden ve významu „ochránce“.

¹¹ O sborníku píše mj. E. Urbánková (1957: 43).

bych měl více (kdyby byl ve mně k tomu dostatek) chváliti: vážné-li a pravdy plné smysly, či kumšty, či žerty, šprýmy, odbieranie, či posměšné mluvenie, kterémuž se nazpátek musí rozoměti a kterýmž téměř všudy hemží s mnohú a rozličnú slov okrasú a s vtipu ostrosti i uměnie všelijakého dokonalú dospělosti (HrubýEras: 127v).

V jiném textu téhož sborníku píše, že důvodem této nedostatečnosti češtiny není její podstata, jazyková potence, nýbrž nedbalost těch, kteří by češtinu mohli a měli vytříbit, stylisticky zvelebit:

rače věděti, že sem nemohl tak hojně, tak ozdobně, tak úpravně a dostatečně té Vallovy řeči přeložiti, jak jest v latinském jazyku od toho náramně učeného a výmluvného Vally položena, aniž náš jazyk český ještě (vedlé mého zdánie) muože k tomu postačiti, ačkoli jest dosti hojný a bohatý. Než kdyby se k tomu s časem Čechové učení pílně a dbanlivě přičinili, tuším, že by v výmluvnosti jazyka svého přirozeného za Řeky a za Latiníky výmluvnými v patách šli (HrubýValla: 219r).

2.6 Jan Blahoslav (1523–1571)

Ačkoliv ze samého konce 15. a z první půle 16. století zaznívají z úst českých vzdělanců a podporovatelů humanistických myšlenek vedle vychvalování češtiny i častá stýskání na malou péči o její rozvoj, v pozdější době se ukáže, že toto bylo ještě šťastné období – v 2. polovině 16. století je hůře. Nejenže se stupňuje nezáměr o kultivaci češtiny, ale čeština kvůli nezáměru domácích a sílícímu vlivu rostoucího počtu cizinců (dle názoru tehdejších učenců) upadá – tak svědčí v předmluvě ke své mluvnici z roku 1571 Jan Blahoslav, který vzpomíná na úctyhodné snahy osobností, jež jsme zmínili výše, a tvrdí, že nesprávně se nejen píše, ale také mluví. Ojedinelá je informace, že pro Čechy je psaní knih v češtině a překládání do češtiny tak neoblíbená činnost, že ji musí činit Němci:

Sama toliko řeč česká nyní opuštěná a velmi i porušená jest, aniž, kdo by se o vyčištění její staral, má, jakž oni (učení jistě mužů) staří Čechové zemřeli – pan Řehoř Hrubý z Jelení i syn jeho pan Sigmund Gelenius..., pan Voldřich Velenský, mistr Václav Písecký, Sigismundi Gelenii praeceptor, kterýž ... psaní některá Izokrátova z jazyku řeckého na česko vyložil, Viktorýn ze Všehrad, až i onen, neuměle horlivý víry zastavatel, Mikuláš Konáč, pražský impresor, a někteří více, kteříž s jakou bedlivostí knihy některé jazykem českým spisovali a k tištění dávali, ukazujíť pozůstalé po nich památky. ... Kdo by nyní srovnati chtěl knihy těchto časův česky vydané, buď z latiny, neb z němčiny vyložené, buď českým jazykem nejprv sepsané, s napřed řečených mužův psaními neb knihami, jak by velikou spatřiti mohl nerovnost? Uzřel by, ano se čeština někde po německu, někde po latinsku píše, ba již i mluví, velmi nezpůsobile, i nesrozumitelně. Ale co divného, poněvaďž v psaní českých knih přirození Němci dávati se musejí, když přirození Čechové, někteří pro pilnou zahálku, jiní pro ničemnou nedbálnivost a jiní pro jiné, snad i veliké příčiny nemají kdy s tím se obíratí (Blahoslav: 3rv).

3. Veleslavínovy názory na češtinu

V takové situaci je čeština v době, kdy svou tiskařskou dráhu zahajuje Daniel Adam z Veleslavína. Lze předeslat, a dále bude doloženo, že jeho myšlenky o češtině, jejím stavu a vývoji nejsou v českém prostředí nikterak originální. Navazuje na myslitele a literáty, jejichž názory jsme prezentovali výše. Pokračuje v argumentaci jazykové, kdy soudí, že čeština je tak uzpůsobená a natolik vyspělá, že se dokáže vyrovnat jiným, zvláště klasickým jazykům. Zároveň však akcentuje společenský kontext těchto apologií, když zdůrazňuje, že češtině neprospívají ti, kteří mají možnost (tedy vliv a nadání) o češtinu pečovat nejen jejím užíváním, ale také prací překladatelskou a sepisováním jazykových příruček a slovníků, avšak toto nečiní. Vinni jsou i ti, kteří nevyužijí svůj majetek k tomu, aby finančně podpořili intelektuálně zdatnější a erudovanější, avšak méně movité jedince.

Veleslavín ve svých předmluvách opakuje, že péče o jazyk a jeho rozvoj je v přímé úměře s rozvojem národa a vlasti.¹² Zdůrazňuje, že většina Čechů nezná cizí (kulturní) jazyky (zejména latinu), a jsou jim tedy upřeny informace důležité pro život v souladu s božím i světským řádem. Tím je ohroženo nejen osobní blaho vrcholící ve věčném životě, ale také blaho obce a národa. Výrazy *jazyk* a *národ* se ve Veleslavínových textech vyskytují v těsných kontextech, práce pro národ a pro jazyk je neoddělitelná a jde ruku v ruce, jak vyplývá například z citátů z předmluvy k dílu *Itinerarium Sanctae Scripturae* z roku 1592:

pro zvelebení cti a slávy Božího jména, potom pro obecný úžitek a rozšíření národu a jazyka našeho (Velltiner: *5v) nebo *někteří se ponuknou, aby o zvelebení národu a jazyka svého opravdově pečovali* (Velltiner: *6v).

Ve stejném tónu píše v *Pravidlu křesťanského života* z roku 1587: *ji [knihu] pro obecné dobré národu našeho, pro vzdělání v něm pravé pobožnosti a nejvíce pro rozhojnění cti a slávy Boží z německého jazyku v český přeložil a potom i vytlačil* (VelPravidlo: *4'v), nebo v roce 1594 v *Historii církvevní: jsme-li milovníci své milé vlasti, povinni jsme ... matce své, této zemi české, za mnohá dobrodiní odměnně se odsluhovali, aspoň tím, když bychom poctivost, obecné dobré a jazyk její dle možnosti své zvelebiti hleděli* (VelHistCírk: A6r). Prospěch národa i jazyka nepřinášejí jen knihy náboženského zaměření, ale i knížky praktické, které jsou využitelné kupříkladu při domácím léčení. *Apatéku domácí* se v roce 1595 Veleslavín rozhodl *pro obecný úžitek národu našeho v jazyku českém i vydati* (VelApatéka: A9r) a o rok později chválí své donátory, že mu pomohli národ obohatit o novou českou verzi Mathioliho *Herbáře: vydání jeho* [Herbář] *v jazyku českém pro milost národu a jazyka svého fedrovali* [pánové] (VelHerbář: *4v).

A opačně – ten, kdo nepěčuje o svou řeč, škodí své vlasti. Veleslavín opakovaně kárá Čechy, kteří se o svůj jazyk nestarají či se za něj dokonce stydí a dávají přednost

¹² O významu výrazů *národ* a *vlast* zvláště u Daniela Adama z Veleslavína pojednal ve své stati Z. Beneš (1988).

cizím jazykům, ač ani ty často neovládají bezchybně. Poměrně známá jsou slova, která v předmluvě ke zmíněné knize *Itinerarium Veleslavín* píše Karlu staršímu ze Žerotína:

*ačkoliv z daru Božího několikeru řeč, mímo svou přirozenou, uměti ráčíte, však proto za český jazyk se stydět i a kněh dobrých naším mateřským jazykem sepsaných a tisknutých potupovati a za ty, že by nehodné byly čítání, souditi neráčíte. Nacházejít se ovšem mnozí mezi Čechy, Vaši Milosti i v tom, i v jiném nerovní, kteříž, nětco málo latinou, vlašinou aneb němčinou usta sobě proplákše, ihned českého nic čísti ani kněh českých v svých bibliotekách míti nechtějí, obávajíce se, aby lejkům, jakož říkají, podobní nebyli, anobř za hanbu sobě to pokládají, kdyby knihy české kupovali a čtli. Takoví, domnělé hanby se bojíce, v opravdovou upadají, když ani cizích jazykův, jimž se dobře nevyučili, dokonalé povědomosti nemají, ani svým vlastním, když toho největší potřeba, mluvíti nemohou, a naposledy na to přicházejí, že žádné řeči neumějí. Odkud to jde, že přirození Čechové svůj vlastní jazyk, od Boha sobě daný a jemuž se z dětinství hned s mlékem naučili, potupují a vždycky více sobě cizí nežli domácí dary chutnají, nebylo by snad těžko příčiny oznámiti, ale já na ten čas vyhledávati jich nemíním (VelTiner: *6rv).*

Z uvedených i následujících řádků lze vyvodit, že dle Veleslavína důvody nedostatečného překládání do češtiny nespočívají v nedostatcích jazyka, nýbrž v nedostatcích Čechů, čímž také navazuje na myšlenky svých předchůdců. Úvody k objemným tiskům z 80. let 16. století, ke *Kronikám dvěma o založení země české* a správnému spisu *Politia historica*, obsahují stížnosti pražského tiskaře na nedostatek kronik a naukových spisů, z nichž by se Češi mohli poučit:

My, Čechové, nevíme proč, jsme tak buďto nešťastní, aneb nedbánliví, že v jazyku našem českém téměř žádných historí a kronik, žádných učených spisův o správách obcí a jiných běžích světa tohoto, z řeči latinské aneb řecké jako jiní národové přeložených nemáme. Nescházíť jistě tím, že by řeč jazyku slovanského tak neprostranná a nevolná byla, aby se jí užitečné historie i jiné věci vysloviti a vypraviti nemohly (VelPolHist: Rr6r);

*Znají to učení, kteříž skusili, jaká jest nesnáz z cizích jazykův kníhy do češtiny překládati, zvláště když není pravidla starých příkladuov, a já (bez chlouby mluvě) drobět, ač velmi málo, toho jsem pokusil. Kdyby aneb při mně toliko možnosti bylo jako hotové a ochotné vůle k zvelebení a rozmnožení přeuschlehtilého jazyka našeho, aneb ti, kdož s to lépe než já býti mohou, přijali to k sobě s opravdovou chutí a v té stránce také práce své vynaložiti nelitovali, snad bychom brzo bohatší byli na dobré knihy a Čechové náši s velikým prospěchem svým čítali by to, což někdy samým Řekům a Římanům známé bylo, a tou příčinou od nejedněch zbytečných, bezpotřebných, neslušných a škodných věcí by se odtrhli. Ale snad i to nešťastné fatum nás tiskne, abychom se ve tmách neumělosti a hlouposti sstarali (VelKronDvě: *14r).*

Situace se nelepší a uvedený názor u Veleslavína přetrvává; objevuje se nejen v jeho tiscích z let 80., ale i v knihách z posledního desetiletí 16. století:

*Nenít' pak jazyk náš český tak nespůsobný aneb, jakž říkají, barbarský, aby jím téměř všecky ty věci, o nichž Řekové a Latincí napsali, ozdobně, srozumitelně a vlastně vysloveny býti nemohly. Toho se nám toliko nedostává, že se na to řídcí vydávají, aby přirozenou řeč svou zostříti a rozšířiti hleděli. Učení nerádi česky píší a bohatí málo na to myslí, aby v tom učené lidi fedovali, a tak kdež nejsou Meconates, nejsou také Marones (Veltiner: *6v).*

Nejvyhrocenější Veleslavínovu apologii češtiny a zároveň nejostřejší obžalobu liknavosti Čechů obsahuje již v samém úvodu předmluva k *Historii církevní* z roku 1594, v níž autor rovněž vyjmenovává právní kroky či pobídky k ochraně mateřského jazyka, které učinili slavní předci, např. Karel IV. či Jan Hus:

Moji věrní, pobožní a milí Čechové, nemůže vás býti tejno, kterak jiní všickni národové vždycky se o to starali, aby jazyk svůj rozšířiti a zvelebiti mohli. ... Sami toliko my, my, pravím, Čechové, nevím jakým odporným osudem, tak jsme byli nešťastní, že jsme o poctivost jazyka svého slovanského žádně péče neměli. A těm ovšem, kteříž s to býti nemohli, nebylo a není tak mnoho co za zlé míti; však jiní proto chválení býti nemohou, kteřížto, mohouce jej oslaviti a majíce k tomu příčiny i pomoci nejedny, stydí se za svou přirozenou řeč, a naučivše se cizím jazykům, vlastní svůj jako nehodný potupují; kterýž však jest tak starožitný, rozšířený, poctivý a slavný, tak ozdobný, hojný, užitečný a libý jako třebaš jeden v světě. A protože jistě neměli bychom se zaň proč styděti a jiným národům k zlehčování jeho příčiny dávatí, zvláště když příklad máme k následování hodný svých milých předkův, kteříž, prohlédajíce k budoucím věcem a prozřetedně vidouce, nač by potomkům jejich přijíti mohlo, zřízením zemským a právy to tak opatřili, aby se ani před soudy nemluvalo, ani do desk zemských a kněh městských nic nekladlo, jedné jazykem českým. O čemž dávno i M. Jan Hus u výkladu svém na přikázání Boží v kapitole 40. něco dotekl, připomínaje, že císař Karel přikázal Pražanům, aby děti své česky učili a na radném domu, jemuž německy říkají rathauz, česky mluvili i žalovali. Co se domníváme, proč jsou to tak moudře nařídili? Zdali ne proto, aby jazyk národu svého zachovali a zvelebili? Obávajíce se, nebude-li právy stále obmezen, že velmi brzo k zlehčení a snad i v zapomnutí přijde. Ještě-liž nyní toho nevidíme, že pravý Čech, by pak dobrý muž byl, neumí-li cizích jazykův, za nic vážen není? Cizozemec, sedě mezi námi dvadeceti, třidceti a více let a neuměje třebaš slova česky, nic se za to nestydí? Odtud to jde, že cizí národové jazyk náš tak sobě zlehčili? Vidí Čechy, an ho sami sobě málo váží, a protože myslí, že ho nepotřebují. Ale snad příčina té potupy nadíle z toho pošla, že málo jest kněh v jazyku českém vůbec vydaných, kteréž by Čechové čísti a z nich jak moudrosti a opatrnosti nabývati, tak i k milování přirozené výmluvnosti své probuzovati se mohli? Takt' jest, že ta věc s velikou obecní škodou národu našeho téměř až dosavad zanedbána byla (VelHistCír: A5v).

Na několika místech se Veleslavín vyjadřuje i ke způsobu překládání, tj. *vykládání*, a zmiňuje možné přístupy. Buď lze překládat slovo od slova, snažit se co nejvíce zachovat formu a rysy zdrojového jazyka, nebo překládat – jak sám říká – *co nejvlastněji*, tedy zachovat především obsah sdělení za použití jazykových prostředků

(zvl. slovních ekvivalentů) příjmového jazyka, češtiny. Stejně postupy popsal na konci 15. století už Viktorin Kornel: *Ktož z jednoho jazyka v jiný vykládají, druzí slovo z slova, jiní rozum z rozumu vykládají, já pak v tomto vyložení obého sem následoval, více však rozum z rozumu vykládá než slovo z slova* (Všehrd: A6r). Stejný přístup k překladu zaujímá i Veleslavín a překládá podle *rozumu a smyslu*, čímž se dostává do tvůrčího rozporu například s Oldřichem Velenským (ok. 1495 – po 1531); ten považoval formálně co nejvěrnější překlad za způsob, jak doložit možnosti a vyspělost češtiny. Veleslavín však píše:

V tomto pak mám překládání z jazyku latinského hleděl jsem zachovati tu věrnost, abych ničehož po autorovi neměnil a neopravoval: nežli což nejmožněji bylo, jestliže ne všudy v slovích, ale jistě v rozumu a smyslu všeho tak zanechal, jakž od něho položeno. Dobře-li se to ode mne stalo, má svobodu každý souditi (VelVypsání: A3v).

Knihy psané v jazycích, které nejsou ve všeobecné známosti, nemají dle Veleslavína velký dosah; tak píše mj. o české kronice Jana Dubravia, která je psána latinsky:

Nemnozí Čechové o té kronice [Jana Dubravia] vědomost mají, protože z latinského jazyku do českého od žádného přeložena není. Vidí se tedy zbytečné více o ní psáti, až také svým časem, pozvyknouc sobě v Čechách, naučí se s námi česky mluvit: jakož slušné jest, aby to před sebe vzali, kdož k tomu dary sobě od Boha dané mají (VelKronDvě: *D4r).

Česky psané knihy přispívají k rozvoji znalostí široké veřejnosti, tedy i lidí méně vzdělaných:

[knížku] jsem z cizího jazyku pro vzdělání sprostnějších, avšak věrných křesťanuov do češtiny přeložiti dal (VelŠkola: A3r);

Takové pak troje knihy já, z latinské řeči v jazyk náš český přeloživ, pro čest a slávu Boží předně, potom i pro vzdělání věrného lidu v církvích českých na svůj náklad vytisknouti jsem dal (VelŠtít: *A4v).

Veleslavín považuje vlastní překlady do češtiny, vlastní české texty a vydávání českých knížek ve své oficíně za osobní úkol, za způsob, jak posloužit jazyku, potažmo vlasti: *v povolání tomto předně cti a slávy Boží, potom obecného dobrého všech věrných Čechův a vzdělání i rozhojnění jazyka českého vyhledávám* (VelKronDvě: *I3r). Nepovažuje se přitom za svoleného, za toho, kdo má k takové činnosti nejlepší předpoklady a podmínky – naopak, hodnotí svou práci jako nedostatečnou, chatrnou, bez valné ceny. Nepochybně se do značné míry jedná o topos autorské skromnosti a snahy obhájit se před případnými kritiky;¹³ na druhé straně nelze pochybovat o tom, že Veleslavín byl vynikající znalec českého jazyka a schopný stylist.

¹³ Nejnověji o českojazyčných předmluvách tohoto období, včetně jejich obvyklých stylistických prvků pojednal ve své disertační práci J. Pišna (2021). *Topos autorské skromnosti* rozebírá na s. 64–69 a *nactiutruhačský topos* zvl. na s. 195–197.

4. Výrazy charakterizující češtinu

Věnujme se nyní jazyku, kterým je čeština popisována. Nejprve zmíníme výrazy, které jsou výrazu *čeština* nadřazené, tj. hyperonyma. Veleslavín (stejně jako ostatní autoři) užívá lexémů *jazyk* a *řeč*. Výraz *jazyk* se u Veleslavína vyskytuje násobně častěji než výraz *řeč*, přičemž oba lexémy se někdy vyskytují v synonymním vztahu, zřejmě jako stylistický prostředek, který má zamezit opakování stejného výrazu: *troje knihy já, z latinské řeči v jazyk náš český přeloživ ..., na svůj náklad vytisknouti jsem dal* (Velštit: *A4v).

Z citovaných ukázek vyplývá, že čeština je charakterizována i hodnocena výrazy, které se často opakují, resp. přenášejí z jednoho textu do druhého. Jedná se zejména o adjektiva pojmenovávající vzhledem k jazyku žádoucí vlastnost, která může být vyjádřena i negativní konstrukcí *není ne*. Současně se v textech vyskytují i deadjektivní substantiva a adverbia od těchto výrazů odvozená. Hodnocení češtiny těmito výrazy rozdělujeme do několika skupin, na výrazy charakterizující a hodnotící původ, stáří, přináležitost a působnost češtiny; výrazy hodnotící schopnost češtiny vyjádřit myšlenku (resp. cizojazyčný ekvivalent) a rozmanitost vyjadřovacích prostředků; výrazy hodnotící estetickou působivost češtiny; výrazy hodnotící vytříbenost češtiny, zvláště jako výsledek jazykové péče.

U hodnotících výrazů v případech potřeby uvádíme význam, který volně čerpáme ze staročeských slovníků¹⁴ či který vyplývá z dokladů uvedených v *Lexikální databázi humanistické a staré češtiny*, staročeského či středněčeského korpusu¹⁵ nebo který vyvozujeme z uvedených citátů. Výrazy, které jsme zaznamenali v předmluvách Daniela Adama z Veleslavína, tiskneme *tučnou kurzívou*. Pro zjednodušení výkladu uvádíme hodnotící výraz vždy v adjektivním tvaru, i když se v textech přímo v těchto formách nevyskytuje a je „zastoupen“ odvozeninami, zejména deadjektivními adverbii či substantivy (např. formulaci *touž lahodou a jednostajní téměř krátkostí všecko [čeština] vysloviti muože* reprezentují v dalším výkladu adjektiva *lahodný* a *krátký*; formulaci *Nenít' pak jazyk náš český tak nespůsobný ..., aby jim téměř všecky ty věci ... ozdobně, srozumitelně a vlastně vysloveny býti nemohly* zastupují adjektiva (*ne*)*spůsobný, ozdobný, srozumitelný a vlastní*).

4.1 Výrazy charakterizující a hodnotící původ, stáří, přináležitost a působnost češtiny

Zastavme se nejprve u obecného označení češtiny jako *mateřského jazyka*. Přívlastek *mateřský* se ve starších textech obecně vyskytuje velmi zřídka. Z výše cito-

¹⁴ Srov. *Elektronický slovník staré češtiny* (ESSČ), *Malý staročeský slovník* (MSS) a *Staročeský slovník* (StčS), které jsou v elektronické verzi dostupné ve *Vokabuláři webovém*; z uvedených slovníků nepřejímáme významové definice doslovně, pouze se uvedenými významy inspirujeme.

¹⁵ Srov. staročeská a středněčeská textová banka (STB, SDTB), které jsou dostupné ve *Vokabuláři webovém*.

vaných autorů a textů jej užil pouze Veleslavín; ve staré češtině v tomto významu, k označení jazyka rodičů, resp. předků, nacházíme převážně adjektivum *otcovský*.¹⁶ Nejčastěji je však již od středověku doloženo spojení **jazyk přirozený** (*řeč přirozená*), které se vyskytuje i v uvedených citátech a odpovídá současnému ekvivalentu ‚jazyk mateřský n. rodný‘.¹⁷ Čeština je také charakterizována jako **jazyk vlastní**, tj. ‚jsoucí majetkem a podstatou někoho, koho jednoznačně identifikuje‘; vyskytuje se tak v opozici k adjektivu *cizí*.¹⁸ Deadektivum **vlastně** (vztahující se ke kompetenci češtiny při překládání) má význam ‚náležitě, výstižně, správně‘ (MSS).¹⁹

Dalším adjektivem, které přímo nehodnotí kvalitu jazyka, je adjektivum označující jazyk vzhledem k jeho původu. Vedle obecného označení **český jazyk** (*česká řeč*) nacházíme spojení **jazyk slovanský**, které se vztahuje buď k určitému ze slovanských jazyků (v našem případě k češtině), nebo označuje společný, jednotný jazykový původ a příslušnost do dané skupiny jazyků (ESSČ, s. v. *slověnský*); tak je tomu i v slovním spojení *řeč jazyka slovanského*, které užil v roce 1592 Veleslavín v předmluvě k *Itinerariu Sacrae Scripturae*. Nejazykovou charakteristiku vztahující se k původu českého jazyka vystihuje spojení **daný od Boha**.

Veleslavín hodnotí češtinu jako jazyk **starožitný** („dávno existující, velmi starý“ ESSČ), jenž je i díky tomu **rozšířený, užitečný** („přinášející užitek, prospěšný“ MSS), **slavný** („oslavovaný, proslulý“ MSS) a **poctivý** („požívající úctu, úctyhodný“ StČS, s. v. *poctivý*). Další výraz, který zmínil už Všeherd, je adjektivum *ušlechtilý*, které Veleslavín vygradoval na expresivum **přeušlechtilý**; to má podle slovníku význam ‚mimořádně hodnotný‘ či ‚mimořádně dokonalý, překrásný‘ (StČS, s. v. *přeušlechtilý*).

4.2 Výrazy hodnotící schopnost češtiny vyjádřit myšlenku (resp. cizojazyčný ekvivalent) a rozmanitost vyjadřovacích prostředků

Stejně jako všichni výše zmínění muži Veleslavín hodnotí češtinu jako **hojnou**, tedy ‚oplývající něčím důležitým, bohatou na něco‘ (ESSČ) – v případě jazyka se jedná o množství jazykových prostředků potřebných k vyjádření myšlenky či vystižení cizojazyčného výrazu, zejména tedy o bohatou slovní zásobu. Výraz *bohatý*, který můžeme označit ve spojení s jazykem za synonymum, Veleslavín – na rozdíl od uvedených

¹⁶ M. Čejka poukazuje na to, že jako *jazyk otcovský* (*lingua paterna*) byla v textech středověku a raného novověku označována latina jako jazyk vzdělanosti, který se zájemci museli naučit studiem, na rozdíl od *jazyka mateřského* (*lingua materna*), srov. Čejka (2004: 39).

¹⁷ Adjektivum *rodný* se v tomto spojení nevyskytuje, neboť adjektivum má význam ‚vztahující se k rodičím orgánům, úrodný, plodný‘ MSS.

¹⁸ K pojmu „cizosti“ se na základě staročeského jazykového materiálu vyjádřil také P. Čornej (2011).

¹⁹ Příslušné slovníkové heslo, pod nímž je citovaný význam zahrnut nebo z něhož vycházíme, uvádíme jen v případech odlišné lexikální formy; v ostatních případech zapisujeme jen zkratku slovníku. Chybí-li zkratka slovníku, význam formulujeme sami na podkladu uvedených citátů, korpusových nálezů, databázových dokladů či jiných zdrojů.

autorů – neužil. Opakem lexémů *hojný* a *bohatý* je v tomto kontextu adjektivum *úzký* (nedostatečný, skromný, chudý' ESSČ), které se vyskytuje v záporné konstrukci, tj. český jazyk *není úzký*. K efektivitě jazyka se vztahují adjektiva *krátký* (tj. ‚schopný stručně vyjádřit potřebné informace' ESSČ) a *výmluvný* (‚schopný slovy snadno vyjádřit', srov. StČS, s. v. *nevýmluvný*). Veleslavín v některých textech češtinu posuzuje pomocí negativního výrazu v záporné konstrukci, že český jazyk *není nespůsobný* (‚nezpůsobilý k něčemu, neschopný něčeho', StČS, s. v. *nezpůsobný*), *není neprostranný* (‚svázaný, neobratný, nevýmluvný' StČS, s. v. *neprostranný*) a *není nevolný* (‚spoutaný, nepoddajný' StČS). Schopnost češtiny zprostředkovat přenos myšlenky či překlad z cizího jazyka pojmenovávají adjektiva *rozumný* (tj. ‚srozumitelný, snadno pochopitelný' MSS, s. v. *rozumný*), *srozumitelný* (‚srozumitelný, snadno pochopitelný'); o adverbii *vlastně* byla již zmínka výše. Velmi obecnou kladnou charakteristiku českého jazyka představuje užití adjektiv *dobrý* (‚vyhovující účelu, hodnotný') a *šťastný* (‚zdařilý, úspěšný').

4.3 Výrazy hodnotící estetickou působivost češtiny

Některé výrazy odrážejí do jisté míry subjektivní vnímání jazyka, a to zejména pomocí sluchu. Český jazyk je podle autorů *lahodný* (‚příjemně znějící' ESSČ), *libý* (‚milý, příjemný' ESSČ, s. v. *lubý*), *lepý* (‚příjemný, libý' ESSČ) či *hladký* (‚lahodný, líbivý' ESSČ). Poslední výraz je doložen i v negativní konstrukci *český jazyk není tak nehladký*, čímž se dostává do korelace s hodnocením němčiny jako jazyka *drsnatého* (‚nepříjemný, zvl. na poslech, nehladký' ESSČ, s. v. *drstnatý*), jenž zní jako *šverkánie* (‚chroustání, chroupání, skřípění'). Patrně onomatopoický výraz *šverkánie* je ve starší češtině hapax legomenon a použil ho jen Václav Písecký ve výše uvedeném listu Řehoři Hrubému.

4.4 Výrazy hodnotící vytríbenost češtiny, zvláště jako výsledek jazykové péče

Shodně jako starší autoři Veleslavín označuje český jazyk jako *ozdobný*. Tento význam dobře vystihuje definice *Staročeského slovníku* (s. v. *osdobný*), který již v základním významu polysémantického hesla nabízí ekvivalent ‚vylepšený', resp. ve spojení s výrazy *řeč* či *sloh* ‚vytríbený, umělý, jemný'. Adjektivum tedy označuje vlastnost získanou aktivní péčí uživatelů. V současném jazyce by se nabízel ekvivalent ‚vyzdobený' či ještě lépe ‚vyumělkovaný' nebo ‚vyšperkovaný', avšak zvláště poslední dva výrazy nesou negativní konotaci samoúčelného zásahu, který vykazuje sémy nežádoucí nepřirozenosti či přepjatosti. *Ozdobný* jazyk nedisponuje pouze prostředky plnicími sdělovací, komunikativní funkce, nýbrž obsahuje i prostředky plnicí pragmatické, resp. estetické funkce. V tomto hodnocení se zvláště zrcadlí touha humanistických autorů, aby se český jazyk vyrovnal, zřejmě speciálně po stránce syntaktické, v té době již uměle rozvíjeným klasickým jazykům. Podobného významu je adjektivum *výmluvný* (‚působivý, vybroušený'; Veleslavín ve svém slovníku *Sylva quadrilinguis* uvádí ekvivalent ‚krasomluvný'). Jako opak k těmto výrazům můžeme jmenovat výraz *barbarský* (‚nevzdělaný, hrubý, jednoduchý', srov. ESSČ, s. v. *barbar*), který se v předmluvách opět vyskytuje v negativní konstrukci *není barbarský*.

5. Výrazy spojené s péčí o češtinu

Jak jsme již zmínili výše, apologie češtiny jako jazyka schopného obstát v konkurenci s jinými, zvláště klasickými jazyky, jimiž je psána literatura potřebná pro žádoucí rozvoj společnosti a národa, bývá zvláště v pokročilejším 16. století provázena kritikou současného stavu *přirozeného jazyka*. Protože jazyk nejenže postupně ztrácí svou výhradní roli mj. jako jazyk úřední a právní, ale je i v komunikaci přímo ohrožován, ve městech a v obchodu a řemeslech zejména němčinou, v jazyce vzdělanosti, zejména škol a církve, pak latinou; navíc ztrácí ty, kteří se ho na rozmezí středověku a novověku zastávali a volali po jeho opečovávání. Tyto negativní vlivy češtinu poškozují, a tak nejmladší předchůdce Veleslavínův, Jan Blahoslav, hodnotí jazyk své doby vesměs výrazy opačnými, než jsme uvedli výše. Češtinu vidí jako *porušenou* („poškozenou něčím nepatřičným“ StčS), *nesrozumitelnou* a *nezpůsobitou* („svými vlastnostmi neuzpůsobenou k něčemu náročnějšímu“ StčS, s. v. *nezpůsobilý*). To je dáno tím, že se stala *opuštěnou* („ponechanou bez péče, zpustlou“ StčS), neboť *starí Čechové zemřeli* a není, kdo by jich zastoupil.

Kritika stavu jazyka, který nedosahuje té kvality, ba i výjimečnosti, pro niž má dispozici, se vyskytuje téměř ve všech uvedených citátech. Za nerozvíjení češtiny, resp. pokles jejích kvalit, jsou zodpovědni ti, kteří disponují nejen schopnostmi, ale i majetkem, které by zajistily péči o mateřský jazyk vedoucí k jeho zdokonalení. Na Blahoslavovu kritiku reaguje v následujících dvou dekadách Daniel Adam z Veleslavína. O potřebné kultivaci češtiny v předmluvách píše, že nejprve je třeba češtinu **zachovati** („uchránit, udržet“ MSS), následně je ji zapotřebí **zvelebiti** („zdokonalit, povznést“ MSS), a to jak co do kvantity, tak co do kvality jazykových prostředků – čeština se má **rozšířiti** („rozšířit, rozhojnit“ ESSČ), **rozmnožiti** („rozmnožit, rozhojnit“ MSS) a **zos-
tříti** („vylepšit, vybrousit, učinit lépe vyhovujícím daným požadavkům“).

6. Závěr

V tomto příspěvku jsme představili slova o češtině, jejím soudobém stavu i výhledu do budoucnosti, jak je zejména v předmluvách k překladovým pracím sepsali významní autoři v období od konce 15. až do konce 16. století.²⁰ Reagovali jimi na společenské potřeby pozdvižení české společnosti a českého národa, které dávali do souvislosti s šířením kvalitní vzdělávací literatury původně sepsané v cizích jazycích, zejména v latině. Výchovu Čechů spatřovali především v tom, že budou mít k dispozici potřebné informace v jazyce, kterému, často jako jedinému, rozumějí, v překladech. Zároveň si tito autoři byli vědomi toho, že překládáním intelektuálně náročnějších děl do češtiny se tříbí nejen mysl a charakter čtenářů, ale též český jazyk.

Soustředili jsme se na kulturní i jazykový kontext, v němž žil a pracoval Daniel Adam z Veleslavína, jenž se o češtině a potřebě její kultivace ve svých textech často

²⁰ Předmluvy a další texty, jež tvořily pro tento příspěvek materiálovou bázi, připravujeme k brzkému zveřejnění na stránkách *Vokabuláře webového*.

vyjadřoval, neboť tyto snahy považoval za svou morální i profesní povinnost: v *po- volání tomto předně cti a slávy Boží, potom obecného dobrého všech věrných Čechův a vzdělání i rozhojnění jazyka českého vyhledávám* (VelKronDvě: *13r). Užíval při tom argumenty i výrazivo, které bylo v jeho době staré již téměř sto let. Stále bylo argu- mentováno tím, že čeština je sama o sobě, ze své podstaty, schopná vyrovnat se kva- litám latiny a řečtiny, dokáže vyjádřit vše, co bylo po stránce nociální i estetické vy- sloveno. Její minus je však to, že se o ni nepečuje tolik jako o zmíněné jazyky. Pokud by se tak dělo, pak by se cizím jazykům nejen vyrovnala, nýbrž by je svou dokonalostí i předčila. Zatímco starší autoři 1. poloviny 16. století považovali za „soupeřící“ jazy- ky především jazyky klasické (zejména latinu), Veleslavín poukazoval i na šířící se vlivy němčiny, které s sebou přináší stále početnější a ve společnosti etablovanější německá menšina.

PRAMENY

Blahoslav: Blahoslav, Jan: Předmluva ke Gramatice české. Brno, Moravská zemská knihovna, sign. Rkp 114, 1670, f. 2v–5v, dostupné on-line: https://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-MZKB_RKP_114___3PFH06F-cs.

HrubýEras: Hrubý z Jelení, Řehoř: Předmluva k Erasmově Chvále bláznovství. Praha, Národní knihovna ČR, sign. XVII D 38 (tzv. Velký sborník překladů), 1513, f. 126v–129r, dostupné on-line: https://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR_XVII_D_38__10ZJT10-cs.

HrubýValla: Hrubý z Jelení, Řehoř: Předmluva k Vallově spisu O nepravě uvěřeném a smyšleném Konstantinovu papeži nadání. Praha, Národní knihovna ČR, sign. XVII D 38 (tzv. Velký sborník překladů), 1513, f. 217r–219v, dostupné on-line: https://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR_XVII_D_38__10ZJT10-cs.

Konáč: Konáč z Hodiškova, Mikuláš: Předmluva k Lúkiánově spisu *O najbiednějším stavu velikých pánuov*. Praha: Mikuláš Konáč z Hodiškova – Jan Wolf 1507, s. A1v–A2r, C4r (Knihopis, č. 4994).

Lactifer: Předmluva ke slovníku Lactifer Jana Vodňanského. Nový Plzeň: Mikuláš Bakalář 1511, s. A1r (Knihopis, č. 2801).

Písecký: Písecký, Václav: Předmluva k Izokratově Řeči k Démonikovi. Praha, Národní knihovna ČR, sign. XVII H 13, zač. 16. století, f. 105r–109v; dostupné on-line: https://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR_XVII_H_13__3ODS262-cs.

VelApatéka: Apatéka domáci. Praha: Daniel Adam z Veleslavína, 1595, A2r–A10r (Knihopis, č. 5414).

VelHerbář: Herbář aneb bylinář vysoce učeného a vznešeného pana doktora Petra Ondřeje Ma- thiola. Praha: Daniel Adam z Veleslavína, 1596, *3v–*5v (Knihopis, č. 5417).

VelHistCírkk: Historia církevní Eusebia přijímím Pamfila. Praha: Daniel Adam z Veleslavína, 1594, A5v–A6v (Knihopis, č. 2390).

Velltiner: Itinerarium Sacrae Scripturae. Praha: Daniel Adam z Veleslavína, 1592, *3r–*6v (Kni- hopis, č. 1361).

VelKalHist1: Kalendář historický, to jest krátké poznamenání všech dnuov jednohokaždého mě- síce přes celý rok. Praha: Jiří Melantrich z Aventinu a Daniel Adam z Veleslavína, 1578, *2r–*6v (Knihopis, č. 58).

VelKalHist2: Kalendář historický. Praha: Daniel Adam z Veleslavína, 1590, *2r–*3r (Knihopis, č. 59).

VelKronDvě: Kroniky dvě o založení země české. Praha: Daniel Adam z Veleslavína, 1585, *A2r–*I4v (Knihopis, č. 13885).

VelPolHist: Politia historica. O vrchnostech a správcích světských knihy patery. Praha: Daniel Adam z Veleslavína, 1584, *A2r–*A5v, Z1r–Z3v, Rr5r–Rr6v (Knihopis, č. 4735).

VelPravidlo: Pravidlo křesťanského života. Praha: Daniel Adam z Veleslavína, 1587, *2r–*5'r (Knihopis, č. 14347).

VelŠkola: Škola aneb cvičení křesťanské a věrné duše pobožného člověka. Praha: Daniel Adam z Veleslavína, 1589, A2r–A3v (Knihopis, č. 15916).

VelŠtít: Štít víry pravé. Praha: Daniel Adam z Veleslavína, 1591, *A2r–*A4v (Knihopis, č. 16000).

VelVypsání: Vypsání města Jeruzaléma i předměstí jeho. Praha: Daniel Adam z Veleslavína, 1592, A2r–A3v (Knihopis, č. 66).

Všehrd: Kornel ze Všehrd, Viktorin: Předmluva a doslov ke Knihám svatého Jana Zlatoušého O napravení padlého. Praha: Mikuláš Bakalář 1501, s. A1r–B1r, I2v–I4r (Knihopis, č. 3581).

LITERATURA

BENEŠ, Z. (1988): Pojmy národ a vlast v díle Daniela Adama z Veleslavína. *Problémy dějiny historiografie IV, AUC – Philosophica et historica*, 1, 61–74.

BOHATCOVÁ, M. (2005): *Obecné dobré podle Melantricha a Veleslavínů: studie k završení knižní tvorby Mistra Daniela Adama z Veleslavína [zemřelého] 18. 10. 1599*. Překlad Marie Kyralová. Praha: Karolinum.

COUCEIRO, E. F. (2014): O národním humanismu, jeho domnělém zakladateli a takzvaném manifestu. *Česká literatura*, 62, 252–268.

ČEJKA, M. (2004): Jazyk mateřský a jazyk otcovský. Vztahy mezi češtinou, latinou a němčinou na přelomu středověku a novověku. In: P. Karlík – J. Pleskalová (eds.), *Život s morfěmy: Sborník studií na počest Zdenky Rusínové*. Brno: Masarykova univerzita, 35–46.

ČERNÁ, A. M. (2022a): *Čeština Daniela Adama z Veleslavína*. Praha: Akropolis.

ČERNÁ, A. M. (2022b): Salernské verše ve vydání Daniela Adama z Veleslavína. In: R. Krušínský (ed.), *Bibliotheca Antiqua 2022. Sborník z 30. konference 8.–9. listopadu 2022 Olomouc*. Olomouc: Vědecká knihovna v Olomouci a Sdružení knihoven ČR, 7–16.

ČERNÁ, A. M. (v tisku): Mor v životě a díle Daniela Adama z Veleslavína. In: *Sytuacje graniczne w języku i w literaturze czeskiej – Mezní situace v českém jazyce a literatuře. Mezinárodní vědecká konference 5.–7. 9. 2022 Cieszyn*.

ČORNEJ, P. (2011): Cizí, cizozemec a Němec. In: P. Čornej, *Světle a stíny husitství. Události – osobnosti – texty – tradice. Výbor z úvah a studií*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 253–264.

DAŇHELKA, J. (1985): Směrnice pro vydávání starších českých textů. *Husitský Tábor*, 8, 285–301.

ESSČ: *Elektronický slovník staré češtiny* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka 2006 [cit. 22. 12. 2022]. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz>.

HALAMA, O. (2017): *Mikuláš Konáč z Hodíškova, Pikartské dialogy*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

- HAVELKA, T. (2014): Všehrd, humanismus a literární historici. *Česká literatura*, 62, 287–293.
- JANÁČEK, J. (1983): Italové v předbělohorské Praze (1526–1620). *Pražský sborník historický*, XVI, 77–118.
- JANÁČEK, J. (1987): *Rudolf II. a jeho doba*. Praha: Nakladatelství Svoboda.
- KOBER, J. (2020): *Viktorin ze Všehrd*. Praha: Středisko společných činností AV ČR, v. v. i.
- KNIHOPIS: Horák, F. – Wižďálková, B. – Tobolka, Z. V. (1925–1967): *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století*. Praha: Komise pro knihopisný soupis českých a slovenských tisků. Dostupné též z: https://aleph.nkp.cz/F/?func=file&file_name=find-b&local_base=KPS.
- LÍVA, V. (1937): Národnostní poměry v Praze za třicetileté války. *Český časopis historický*, 43, 301–322, 487–519.
- MALURA, J. (2014): Návrat humanismu aneb Co si počít s Viktorinem Kornelem? *Česká literatura*, 62, 269–275.
- MSS: Bělič, J. – Kamiš, A. – Kučera, K. (1978): *Malý staročeský slovník*. Praha: SPN. Dostupné též online z: <http://vokabular.ujc.cas.cz>.
- OTWINOWSKA, B. (1974): *Język – naród – kultura. Antecedencje i motywy renesansowej myśli o języku*. Wrocław: Zakład narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej akademii nauk.
- PIŠNA, J. (2021): *Předmluvy v jazykově českých tiscích druhé poloviny 16. století*. Brno: FF MU (disertační práce).
- PRAŽÁK, A. (1945): *Národ se bránil. Obrany národa a jazyka českého od nejstarších dob po přítomnost*. Praha: Sfinx.
- PRAŽÁK, E. (1964): *Řehoř Hrubý z Jelení. Studie s ukázkami z díla*. Praha: Svobodné slovo.
- SDTB: *Středněčeská textová banka* [online]. Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka. Verze dat 1.1.21 [cit. 15. 6. 2022]. Dostupné z: https://korpus.vokabular.ujc.cas.cz/first_form?corpname=SDTB-1.1.21.1; <https://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx?idz=SDTB>.
- STB: *Staročeská textová banka* [online]. Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka. Verze dat 1.1.21 [cit. 15. 6. 2022]. Dostupné z: https://korpus.vokabular.ujc.cas.cz/first_form?corpname=STB-1.1.21.1; <https://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx?idz=STB>.
- StČS (1968–2008): *Staročeský slovník*. Praha: Academia. Dostupné též online z: <http://vokabular.ujc.cas.cz>.
- STORCHOVÁ, L. (2014): Vědecké reprezentace renezančního humanismu a utváření kolektivních kulturních identit. *Česká literatura*, 62, 276–286.
- SYLVA (1598): Adam z Veleslavína, D.: *Sylva quadrilinguis*. Praha: Daniel Adam z Veleslavína.
- URBÁNKOVÁ, E. (1957): *Rukopisy a vzácné tisky pražské Universitní knihovny*. Praha: SPN.
- VINTR, J. (1998): Zásady transkripce českých textů z barokní doby. *Listy filologické*, 121, 341–346.
- VOIT, P. (2014): Česká knižní kultura doby Václava Hájka z Libočan. Na okraj jednoho badatelského vakua. *Česká literatura*, 62, 163–183.
- VOIT, P. (2015): Mikuláš Konáč z Hodíškova. Inspirace k úvahám o humanismu. *Česká literatura*, 63, 23.
- VOKABULÁŘ WEBOVÝ: *Vokabulář webový: webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka. 2006–2022. Verze dat 1.1.21 [cit. 20. 12. 2022]. Dostupné z: <https://vokabular.ujc.cas.cz>.

GRANTOVÁ/INSTITUCIONÁLNÍ PODPORA

Příspěvek byl připraven v rámci programu Strategie AV21 *Anatomie evropské společnosti – historie, tradice, kultura, identita* (výzkumné téma *Evropa, kořeny integrace, utváření lokálních, národních a evropských identit*, aktivita *Daniel Adam z Veleslavína jako národní reprezentant evropské mnohojazyčnosti*) a vznikl s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092.

Tento článek je volně přístupný na základě licence *Creative Commons Uved'te původ 4.0 Mezinárodní veřejná licence*, která umožňuje používání, šíření a reprodukci článku za podmínky, že původní článek bude řádně citován. Licenční podmínky jsou dostupné zde: <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/legalcode.cs>